

Tefsir Rivayetlerinin Güvenilirliklerini Belirlemek Amacıyla Herbert Berg Tarafından Geliştirilen “Uyum” (Consistency) Teorisi Üzerine¹

MEHMET AKIF KOÇ
DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-mail: koc@divinity.ankara.edu.tr

abstract

On Berg's Theory of "Consistency" as a Criterion for the Reliability of Tafsir Narrations. There is an ongoing discussion among Muslim and non-Muslim scholars about the reliability of the *hadith* tradition and exegetical reports. Herbert Berg's theory can be considered a recent contribution to this discussion. We consider that the theory of "consistency" Berg develops does not solve the problem of authenticity of these reports. There are various reason for this. First of all he fails to treat the problem in all its aspects. Secondly, his partial data he used in his theory is not compatible with his statistical conclusion about the exegetical reports. Finally, his usage of *isnād* is inadequate.

key words

Authenticity, *tafsir*, narration, exegetical report, consistency.

Herbert Berg, Oryantalistik çalışmalarda önemli bir yer tutan “rivâyetlerin güvenilirliği” sorununu çözmek için bir yöntem geliştirmeyi hedeflemiştir.² O, öncelikle, kendisinden önce konu ile ilgilenen araştırmacıların katkılarını tahlil etmektedir. Bu noktada her bir araştırmacının kendisine özgü yaklaşımları olmakla beraber genel bir tasnif imkanı da bulunmaktadır. Berg'e göre, “hadis rivâyetlerinin güvenilirlikleri” bağlamında araştırma yapanlar genel olarak üçe ayrılırlar:

1. Şüpheciler: Bu kısımda yer alan araştırmacılar isnad sisteminin kurgulandığını ve gerçeklere dayanmadığını düşündükleri için rivâyetlere de şüphe ile yaklaşır. Goldziher ile önemli bir çıkış yapan bu akım Stetter, Schacht, Wansbrough, Crone, Colder, Cook ve Rippin ile devam etmiştir.³

¹ Sakarya Üniversitesi'nin 11-12 Mayıs 2002 tarihleri arasında gerçekleştirdiği “Oryantalizmi Yeniden Okumak” isimli sempozyumda sunulmuştur.

² Herbert Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam*, London: Curzon 2000.

³ a.g.e., s. 49-50, 93, 112.

2. İsnad Sistemine Güven Duyanlar: Bu akımın temsilcileri isnad verilerinin referans kaynağı olarak görülmesinden yanadırlar. Bu bakımdan, onların üzerinde yürüdükleri zemin Müslüman dünyaya yabancı değildir. Horovitz, Fück, Horst, Sezgin, Abbott, Birkeland, Staath, Goldfeld, A'zamî, Wersteegh ve Motzki bu guruba girmektedir.⁴

3. Orta Yol Tezini Öne Çıkaranlar: Rabson, Junyboll, Rahman ve Coulson gibi ilim adamları da yukarıda zikri geçen iki kutup arasında yer almayı tercih etmişlerdir.⁵ Onlar konuya daha ılımlı bakmaya çalışmışlardır.⁶

Berg tefsir rivâyetlerinin güvenilirliği konusunda ise, kendisine gelinceye kadar ya "birinciler" ya da "ikinciler" gibi düşünüldüğünü söylemektedir. Ayrıca Berg, "şüpheli" Wansbrough ile "İsnad Sistemine Güven Duyan" Sezgin'i birbirine ters bu iki grubun temsilcisi olarak görmektedir.⁷

1. "Uyum" (Consistency) Teorisinin Tanıtımı

Berg'in, "uyum" (consistency) teorisi, istatistikî bir araştırmaya dayanır. O, araştırmasını, Taberî'nin (310/922) tefsirindeki 997 rivâyet üzerinden yürütmektedir. Bu rivâyetlerin seçiminde iki temel faktör rol oynamıştır. Birincisi onların, İbn 'Abbâs'tan (68/687) onun en meşhur öğrencileri Sa'îd b. Cubeyr, (95/714) 'İkrime (105/723) ve Mucâhid (103/721) tarafından nakledilmiş olmalıdır. Diğerisi ise bu 997 rivâyetin, Taberî'ye, tefsirinde en fazla ismi geçen şeyhleri aracılığıyla ulaştığı olmasıdır. Berg'in teorisini tahlil etmeden önce, onun araştırmasının dizaynını gözler önüne seren şu tabloları vermek istiyoruz:⁸

Tablo IA

	İbn 'Abbâs'ın öğrencileri				
	'Abdullah b. 'Abbâs	Sa'îd b. Cubeyr	'İkrime	İbn Cubeyr ev 'İkrime	Mucâhid b. Cebr
Basit İzah	317	134	82	41	60
Kıssa	395	183	91	87	34
Merfû hadis	156	57	38	53	8
Müphemâtin izâhı	448	176	113	108	51

⁴ a.g.e., s. 50, 93, 119. Berg, özellikle Sezgin'i bu grubun en önemli teorisini olarak sık sık zikreder. Bkz. s.76, 83, 93, 113.

⁵ a.g.e., s. 50

⁶ a.g.e., s. 26.

⁷ a.g.e., s. 112-113. Çünkü Berg'e göre, Wansbrough- Sezgin arasındaki mesafe, Goldziher-Sezgin arasındaki mesafeden çok daha fazladır. Bu sebeple de genel olarak hadis çalışmalarında Goldziher ve Sezgin arasında bir orta yol bulunabilirken; konu tefsir rivâyetleri olunca Wansbrough ve Sezgin arasında üçüncü bir yaklaşım mümkün olmamaktadır. Bkz. a.g.e., s.83, 93.

⁸ a.g.e., s.174, 176-178

Tablo IA

Ibn 'Abbās'ın öğrencileri

Esbâb-ı nuzûl	146	39	32	68	7
Nesh	14	8	4	0	2
Kıyas	3	3	0	0	0
Takdir	4	2	1	1	0
Gramatik îzah	4	2	1	0	1
Kâmus bilgisi	34	13	16	0	5
Şiirle istişhad	9	1	4	1	3
Kiraat	18	11	4	0	3
Konu hârici	52	30	14	3	5
Belâgat incelemesi	0	0	0	0	0
Tefsirle ilgisiz	10	7	1	0	2
Toplam hadis sayısı	997	429	264	146	128

Tablo IB

Ibn 'Abbās'ın öğrencileri

	'Abdullâh b. 'Abbâs	Sa'îd b. Cubeyr	'Ikrim	Ibn Cubeyr ev 'Ikrim	Mucâhid b. Cebr
Basit îzah	31.8	31.3	31.1	28.1	46.9
Kıssa	39.6	42.7	34.5	59.6	26.6
Merfû hadis	15.7	13.3	14.4	36.3	6.3
Mübhemâtın îzâhı	44.9	41.0	42.8	74.0	39.8
Esbâb-ı nuzûl	14.7	9.1	12.1	46.6	5.5
Nesh	1.4	1.9	1.5	0.0	1.6
Kıyas	0.3	0.7	0.0	0.0	0.0
Takdir	0.4	0.5	0.4	0.7	0.0
Gramatik îzâh	0.4	0.5	0.4	0.0	0.8
Kâmus bilgisi	3.4	3.0	6.1	0.0	3.9
Şiirle istişhad	0.9	0.2	1.5	0.7	2.3
Kiraat	1.8	2.6	1.5	0.0	2.3
Konu hârici	5.2	7.0	5.3	2.1	3.9
Belâgat incelemesi	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tefsirle ilgisiz	1.0	1.6	0.4	0.0	1.6

Tablo IIA:

Taberi'nin şeyhleri

	Ibn 'Abbās	Ebü Kurayb	Sufyān b. Vekī'		Ibn Humejd	Ibn Beşşār	Ibn Muşannā	al-Muşannā	Yakūb	al-Kāsim		
			ev	ev	ev							
Basit İzah	317	49	4	43	1	56	36	36	30	20	24'	18
Kissa	395	85	34	63	1	50	52	24	30	24	13	19
Merfū hadis	156	48	27	20	1	11	25	4	7	9	1	3
Mübhemâtin İzâhı	448	74	31	70	1	47	76	47	24	42	20	16
Esbâb-ı nüzûl	146	35	33	16	1	6	34	5	4	6	3	3
Nesh	14	5	0	0	0	0	0	2	2	3	0	2
Kıyas	3	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0
Takdir	4	0	0	1	0	2	1	0	0	0	0	0
Gramatik İzah	4	0	0	2	0	0	0	0	1	1	0	0
Kâmus bilgisi	34	7	0	5	0	6	0	7	4	0	3	2
Şiirle istişhad	9	0	0	0	1	2	0	1	1	0	2	2
Kıraat	18	2	0	5	0	1	0	1	3	1	4	1
Konu hârici	52	11	1	5	1	10	1	4	7	4	3	5
Belâğat incelemesi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tefsirle ilgisiz	10	3	0	2	0	2	0	1	2	0	0	0
Toplam hadis sayısı	997	179	39	155	2	142	105	97	80	66	54	48

Tablo IIB:

Taberi'nin şeyhleri

	Ibn 'Abbās	Ebü Kurayb	Sufyān b. Vekī'		Ibn Humejd	Ibn Beşşār	Ibn Muşannā	al-Muşannā	Yakūb	al-Kāsim		
			ev	ev	ev							
Basit İzah	31.8	27.4	10.3	27.7	50.0	39.4	34.3	37.1	37.5	30.3	44.4	37.5
Kissa	39.6	47.5	87.2	40.6	50.0	35.2	49.5	24.7	37.5	36.4	24.1	39.6
Merfū hadis	15.7	27.0	69.2	12.9	50.0	7.7	23.8	4.1	8.8	13.6	1.9	6.3
Mübhemâtin İzâhı	44.9	41.3	79.5	45.2	50.0	33.1	72.4	48.4	30.0	63.6	37.0	33.3
Esbâb-ı nüzul	14.7	19.7	84.6	10.3	50.0	4.2	32.4	5.2	5.0	9.1	5.6	6.3
Nesh	1.4	2.8	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	2.1	2.5	4.5	0.0	4.2
Kıyas	0.3	0.6	0.0	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	1.9	0.0
Takdir	0.4	0.0	0.0	0.6	0.0	1.4	1.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Gramatik İzah	0.4	0.0	0.0	1.3	0.0	0.0	0.0	0.0	1.3	1.5	0.0	0.0
Kâmus bilgisi	3.4	3.9	0.0	3.2	0.0	4.2	0.0	7.2	5.0	0.0	5.6	4.2
Şiirle istişhad	0.9	0.0	0.0	0.0	50.0	1.4	0.0	1.0	1.3	0.0	3.7	4.2
Kıraat	1.8	1.1	0.0	3.2	0.0	0.7	0.0	1.0	3.8	1.5	7.4	2.1
Konu hârici	5.2	6.2	2.6	3.2	50.0	7.0	1.0	4.1	8.8	6.1	5.6	10.4
Belâğat incelemesi	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Tefsirle ilgisiz	1.0	1.7	0.0	1.3	0.0	1.4	0.0	1.0	2.5	0.0	0.0	20.0

Berg, ilk olarak bu 997 rivâyeti, içerdiği konular bakımından 15 kategoriye ayırmaktadır.⁹ (Bkz. Tablo I A) Sonra bu rivâyetleri bir taraftan İbn 'Abbâs'a ve ayrı ayrı Sa'îd b. Cubeyr, 'İkrime ve Mucâhid'in ondan naklettikleri rivâyetlere göre; diğer taraftan da Taberî'nin bu rivâyetleri aldığı şeyhlerine göre sınıflandırmaktadır. (Bkz. Tablo II A) Böylece Berg, 997 rivâyeti metinleri ve isnadları bakımından 4 kademeli bir sınıflandırmaya tâbi tutmuş olmaktadır (Tefsir kategorileri, İbn 'Abbâs, İbn 'Abbâs'ın öğrencileri ve Taberî'nin şeyhleri). Teknik bir anlatımla, rivâyetlerin metinleri konuları açısından; isnadları da zincirin en yukarıdaki ve en aşağıdaki şahıslar (ravîler) bakımından guruplandırılmış olmaktadır.

Berg'e göre bu dağılım rivâyetlerin güvenilirliğini belirlerken önemli bir fikir verecektir. O, "uyum" (consistency) teorisini ortaya atarak rivâyetlerin güvenilirliklerini belirlemeye çalışmaktadır. Buna göre, sözgelimi incelenen 997 rivâyet içinde İbn 'Abbâs'tan sebab-i nuzul konusunda gelen rivâyetlerin oranı, (Tablo I B, % 14.7) ayrı ayrı Sa'îd b. Cubeyr'in, (% 9.1) 'İkrime'nin, (% 12.1) ve Mucâhid'in (% 5.5) ondan naklettikleri rivâyetler içindeki sebab-i nüzul rivâyetlerinin oranlarına yakın olmalıdır.¹⁰ Tabii ki, böyle bir karşılaştırma sözü geçen her bir kategori için de düşünülmelidir. Berg bununla da yetinmeyerek aynı karşılaştırmayı Taberî'nin şeyhleri arasında da uygulamaktadır.¹¹ (Bkz. Tablo II A ve II B)

Berg'in çalışmasının ana çatısı bu şekilde özetlenebilir. O, araştırmasının sonucunda incelediği 997 rivâyet arasında kendince bir "uyumsuzluk" (inconsistency) tespit ederek bu rivâyetlerin kurguya dayalı bir temele dayandığını iddia etmiştir.¹² Berg, ulaştığı sonuçların sadece "şüpheli" araştırmacıları desteklediğini itiraf etmekle beraber,¹³ araştırma metodunun konu ile ilgilenen bütün ilim adamlarınca makbul bulunacağını öne sürmektedir.¹⁴ Böyle düşünmesinin en önemli sebebi, Berg'in -daha önce guruplar halinde zikrettiğimiz- konu ile ilgili araştırma yapan ilim adamlarından farklı olarak çok geçerli bir metod geliştirdiğine inanmasıdır.¹⁵

⁹ Berg, Wansbrough'nun yaptığı 12'li kategorik ayırma 3 tane daha ilave ederek (basit izah, tefsirle ilgisiz ve konu hârici) 15'li bir sınıflandırma elde etmiştir. Bkz. Wansbrough, *Quranic Studies*, Oxford University 1977, s.121

¹⁰ Berg., s. 177.

¹¹ a.g.e., s. 118-120, 145-148, 173-174, 191.

¹² a.g.e., 208, 215, 228.

¹³ a.g.e., s. 228.

¹⁴ a.g.e., s. 141, 228.

¹⁵ a.g.e., s. 119, 228.

II. "Uyum" (Consistency) Teorisinin Eleştirisi

"Uyum" (Consistency) teorisine iki ayrı eleştiri yöneltilebilir:

A. *Teorinin dayandığı istatistiğin dizaynına (design) yönelik eleştiri:* Berg'in araştırması incelendiğinde akla gelebilecek bazı sorular şunlardır: İbn Abbâs'ın öğrencilerinin herhangi bir konuyla ilgili olarak İbn Abbâs'tan naklettikleri rivâyetlerin miktarında oransal "uyum"u gerektiren sebep nedir? Târihsel şartlar bir yana, konulara ilişkin kişisel eğilimler bile bu karşılaştırmayı anlamsız hale getirmez mi? Berg'in araştırmasının dizaynı, bunları yeterince hesaba katmadığı için "hoca-talebe" ilişkisini gerçek dünyada tesâdüf edilemeyecek kadar mekanik bir zemine taşımış olmaz mı?

Berg, aslında bu sorulara kısmen cevap vermektedir.¹⁶ O, İbn 'Abbâs ve öğrencileri arasındaki rivâyet alış-verişinde oranlamayı dikkate alan bir karşılaştırmaların yukarıda dile getirmeye çalıştığımız aksaklıkları gündeme getirebileceğini varsayarak ikinci bir analiz yapmıştır.¹⁷ Bu ikinci analize göre, aynı rivâyetlerin Taberî'nin şeyhleri düzeyindeki râvîleri arasında da bir karşılaştırma yapılmış; böylece birinci karşılaştırmaların sonuçlarına ilişkin doğan aksaklıklar giderilmeye çalışılmıştır. Ancak şimdi zikredeceğimiz örnekten de açıkça anlaşılacağı üzere Berg, araştırmasının dizaynında önemli bir noktayı muğlak bırakmıştır: Taberî'nin 2. Bakara 35. ayetinin tefsiri sadedinde zikrettiği bir haberin isnadında şu şahıslar bulunmaktadır:

1. 'Abdullâh b. 'Abbâs (68/687)
2. Mucâhid b. Cebr (103/721)
3. Raculun min ehli'-'ilm
4. Muhammed b. 'İşhâk (150/767)
5. Seleme b. el-Fađl (191/807)
6. İbn Humejd (248/862)
7. Taberî¹⁸ (310/922)

Berg'in araştırmasında, İbn 'Abbâs'tan Mucâhid'e doğru gerçekleşen bilgi akışında Mucâhid'in ve diğer pek çok rivâyette aynı konumda yer alan Sa'îd b. Cubeyr ve 'İkrime'nin "seçici" olabilecekleri; bu sebeple de naklettikleri rivâyetlerin sayılarında tabii bir farklılaşmanın doğacağı düşünülmüştür. Bu farklılaşmanın doğallığı ya da kurgusallığı da 6. râvî

¹⁶ a.g.e., s. 120.

¹⁷ a.g.e., s. 208.

¹⁸ et-Taberî, Muhammed b. Cebr, *Câmi'u'l-beşân 'an te'âli 'âyi'l-Kur'ân*; tah. Mahmûd Muhammed Şâkir, Daru'l-ma'ârif, Mısır-tarihsiz, I. 518.

düzeyindeki bir başka karşılaştırmayla kontrol edilmiştir. Ancak Berg, 3. 4. ve 5. râvîlerin de "seçici" olabileceklerini hiç hesaba katmamıştır. Bu örnekte görüldüğü gibi, Berg'in araştırmasının dizaynındaki hata, sadece isnadların en yukarisının ve en aşağısının dikkate alınması, zincirin diğer halkalarının ise göz ardı edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Böylece İbn 'Abbâs ile öğrencileri arasındaki rivâyet alış-verişinde muhtemel görülen öznellik (subjektivite) olgusu, İbn 'Abbâs'ın öğrencileri ile onların öğrencileri ya da daha sonrakilerle bu sonrakilerin öğrencileri arasında hiç hesâba katılmamıştır. Yukarıdaki örnekte gündeme getirilen bu eleştiriyi Berg'in tüm veri tabanına yöneltmek mümkündür.

Diğer taraftan isnadlarda yer alan bütün râvîlerin, tarihi şartlar gereği, şeyhlerinin naklettikleri haberlere farklı oranlarda ulaşabilecekleri kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda onların, şeyhlerinden naklettikleri rivâyetlerin sayılarında doğal bir dengesizliğin ortaya çıkabileceğini varsaymak zorundayız. Anlaşılacağı üzere Berg'in, yukarıda dile getirmeye çalıştığımız "seçicilik" ögesi yanında târîhî konjonktüre bağlı muhtemel değişkenlikleri yeterince dikkate almaması, onun "uyum" ya da "uyumsuzluk" (consistency or inconsistency) tezini çok tartışılır hale getirmektedir. Böylece, bu teoriye bağlı bir dizaynın özellikle böyle bir istatistikî araştırmada sağlıklı veriler sunamayacağı görülmektedir.

B. Teorinin kaynaklarına yönelik eleştiri: Berg, rivâyetlerin güvenilirliğini belirlemeye çalışırken "rical" malzemesini kullanamayacağını açıkça belirterek bunun sebeplerini şu şekilde özetlemiştir:

a. Rical malzemesi eksiktir.

b. Rical malzemesi şüphelidir. Ayrıca rical malzemesi böyle bir istatistikî çalışma için uygun değildir.¹⁹ Rical malzemesine bu derece ihtiyatlı yaklaşan Berg'in, sadece Taberî tefsirine güven duyabilmesi ilginçtir. Çünkü onun bu tefsirden yararlanışına da aynı tenkitler yöneltilebilir:

a. Taberî tefsiri, bütün tefsir rivâyetlerini içermediği için eksiktir. Tefsir rivâyetlerini toplayan elimizdeki en önemli kaynak olmasına rağmen, Taberî'nin tefsiri bütün tefsir rivâyetlerini içermez. Sözelimi Sa'îd b. Cubeyr'den gelen rivâyetler konusunda Taberî'nin tefsiriyle İbn Ebî Hâtim'in (327/939) tefsiri farklı veriler sunmaktadır. Taberî'nin tefsirinde yüzden fazla tekrür eden isnadlar içinde Sa'îd b. Cubeyr kaynaklı bir isnad yer almaz.²⁰

¹⁹ Berg, s. 136-137.

²⁰ Horst, Heribert, *Die Gewährsmänner in Korankommentar des Tabarî*, Ph.D. thesis, Bonn University, 1951, s. 9-22.

Oysa ki, İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde Sa'îd b. Cubeyr kaynaklı bir isnad, 806 kere tekerrür etmiştir.²¹ Bu isnad, İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde meşhur 'Alî b. Ebî Talha (143/760)-İbn 'Abbâs (68/687) isnâdından hemen sonra en fazla tekerrür eden ikinci isnad durumundadır.²² Görüldüğü gibi Taberî ve İbn Ebî Hâtim hemen hemen aynı zamanda ve aynı bölgeleri dolaşarak (*rihle*) hemen hemen aynı tür bir eser derlemelerine rağmen farklı veriler sunabilmektedirler.

Hemen belirtelim ki, Taberî ya da İbn Ebî Hâtim'in eserlerine dayanılarak tefsir tarihine ilişkin genel yargılara varılabilir. Çünkü bunlar ansiklopedik eserlerdir. Ancak "uyum" (consistency) teorisinin dayandığı istatistik çalışmasının dizaynı, Taberî tefsirinin dışında kalan birkaç rivâyetin bile etkili olabileceği kadar hassas bir temele dayanmaktadır. Berg, araştırmasında bu derece hassas bir dizayn oluşturduğu için, rical malzemesinden, bu malzemenin eksik olması sebebiyle uzak durarak tutarlı bir tercihte bulunmuştur. Ancak aynı eleştirinin kendi veri tabanı için de geçerli olduğunu görememiştir. Onun araştırmasına, bu açıdan yaklaşıldığında şu sonuç ortaya çıkar: Berg'in araştırması mâkul bir zemine oturmuş olsaydı bile, uygulama alanı ancak bütün tefsir rivâyetleri olması durumunda doğru sonuçlar verirdi. "Tefsir" in başlangıçtan beri geçirdiği evreleri inceleyen herkes görecektir ki, bu gün Berg'in araştırmasının dizaynına uygun düşecek bir veri tabanına sahip değiliz.

b. Taberî tefsirindeki bütün rivâyetler sahih değildir. Taberî'nin bile böyle bir iddiası yoktur. Çünkü bu tefsirdeki bazı rivâyetlerin güvenilirliği çok açık bir şekilde şüphelidir. Sözgelimi bundan önce "Araştırmamanın dayandığı istatistiğin dizaynına (design) yönelik eleştiri" konusunu işlerken zikrettiğimiz Taberî'nin İbn Humeyd'den (248/862) naklettiği rivâyetin, râvîlerinden üçüncüsü müphemdir. Bu durum, klasik hadis usûlü açısından rivâyetin güvenilirliğini olumsuz yönde etkiler.²³ Bu konuya bağlı olarak Berg'in rical malzemesinden uzak duruşunun bir sebebi de, bizzat Taberî'nin rical konusundaki görüşlerini öğrenebileceğimiz hacimli bir eserinden yoksun

²¹ Sa'îd b. Cubeyr (95/714)- 'Aîfâ' b. Dînâr (126/744)-'Abdullâh b. Lehî'a (174/790)- Yahyâ b. 'Abdillâh b. Bukeyr (231/846)- Ebû Zur'a (264/878)- İbn Ebî Hâtim (327/939).

²² Koç, Mehmet Akif, *Isnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri- İbn Ebî Hâtim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*, Kitâbiyât, Ankara 2003, s. 32, 34.

²³ İbn Keşîr'in (774/1372) bu şahsı "Haccâc" olarak kaydetmesi de onun kimliğini ortaya çıkaramamıştır. Bkz. İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'ânü'l-Azîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986, I. 79.

oluşumuzdur.²⁴ Bu durumda akla şu soru gelmektedir: Berg'in araştırması bakımından, Taberî'nin rical konusundaki görüşlerinden mahrum oluşumuz sorun teşkil ediyor da, eserinde yer verdiği rivâyetlerin güvenilirliği hakkındaki kanaatlerini bilmeyişimiz neden problematik görünmüyor?

Taberî'nin, eserine kaydettiği çoğu rivâyetin güvenilirliği hakkındaki görüşleri bu gün hala merak konusudur. Zikrettiği bazı rivâyetlere eleştiri yöneltse de tefsirinden hareket edilerek, bu konuyu îtirâza mahal bırakmayacak bir netliğe kavuşturmak mümkün görünmemektedir.²⁵ Ancak bu noktada Taberî'nin "Târih"inin hemen başındaki çarpıcı ifâdeleri göz ardı edilmemelidir. O, burada ulaşabildiği tüm rivâyetleri derlediğini ve bunların tamamının güvenilirliğini tartışmaya açık tuttuğunu beyan etmektedir.²⁶ Tefsirinde yer verdiği rivâyetlerle ilgili benzer bir kanaati olması da kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu dönemde ulemanın "tefsir" ve "tarih" alanlarını hemen hemen aynı kategori içinde değerlendirdiği bilinmektedir.²⁷ Diğer taraftan Taberî'nin, tefsirinde zikrettiği birbirleriyle çatışan pek çok rivâyet arasında rahatlıkla tercihte bulunabilmesi de tercih etmediği rivâyetlere karşı olumsuz bir tavır takınması şeklinde algılanabilir.²⁸ Bundan başka Taberî'nin *Tehzîbu'l-âşâr ve tafşîlu's-sâbiti 'an Rasûlillâhi mine'l-ahbâr* ismini verdiği²⁹ eserindeki üslûbu onun ilmî zihniyetini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Taberî bu eserinde önce kendince sahih olan rivâyetleri verir. Eserinin büyük

²⁴ Berg, s. 137. Taberî'nin çağdaşı İbn Ebî Hâtim'in tefsiriyle meşhur cerh ve tadil (kritik) kitabı arasında bir karşılaştırma yapmak mümkündür. Bu karşılaştırma sonucunda İbn Ebî Hâtim'in, tefsirinde, rical konusundaki yargılarının hilafına rivâyetler zikrettiği gözlenmektedir. İbn Ebî Hâtim'in sözkonusu bu iki eseri arasındaki uyumsuzlukların sebebini, ilk üç asırda yaşayan alimlerin "tefsir" ilmine bakışlarında aramak gerekir. Bkz. Koç, s. 135-156.

²⁵ Ahmet Hamdi Savlu, Taberî'nin eleştirerek verdiği bu rivâyetleri ve bu tefsirdeki diğer bazı zayıf rivâyetleri tespit etmeye çalışmıştır. Bkz. Ahmet Hamdi Savlu, *Müfessir Taberî ve Tefsirdeki Metodu*, basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi, Ankara 1971, s. 76-92. Taberî'nin zayıflığına işaret ettiği bazı rivâyetler için bkz. eî-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*; tah. Maḥmûd Muḥammed Şâkir, I.32, 122, 354, III. 17, 474.

²⁶ eî-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-İmam ve'l-mulûk*, Dâru Suveydân, Beyrût-tarhsiz, I. 7-8.

²⁷ Bu konuda 'Ahmed b. Hanbel'in (241/855) tefsir, tarih, mağâzi ve malâhim konularını içeren kitaplardan kaçınmak gerektiği; bu kitapların sağlam bir temele dayanmadığı yolundaki meşhur görüşü hatırlanmalıdır. Bkz. el-Bağdâdî, 'Ahmed. b. 'Alî el-Haṭîb, *el-Câmi' li aḥlâki'r-râû ve 'âdâbi's-sâmi'*, tah. Maḥmûd eî-Taḥḥân, Mektebetu'l-ma'ârif, Riyad 1983, II. 162.

²⁸ Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in tefsirlerindeki en önemli farklılıklardan bir tanesi bu konuyla ilgilidir. Taberî çoğu âyetin tefsirinde yer verdiği rivâyetler arasında rahatlıkla tercih yaparken, İbn Ebî Hâtim, tefsirindeki rivâyetler arasında bir tercihte bulunmaz. Her iki müfessirin rivâyetleri derleme maksadı gütmelerine rağmen Taberî'nin "tercih" konusundaki bu farklı tutumunun, yukarıda dile getirmeye çalıştığımız gibi özel bir anlamı olmalıdır. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in katı bir hadis taraftan olması da eserine kişisel görüşlerini (rey) yansıtmasına mâni olmuştur. Bkz. Koç, s.85.

²⁹ Maḥba'atu'l-medenî, tah. Maḥmûd Muḥammed Şâkir, Kâhire- tarihiz.

bölümünde ise kendisinin sahih gördüğü bu rivâyetleri sahih görmeyenlerin delillerini aktarmaktadır. Taberî'nin kendinden önce görülmeyen bu üslûbu, onun "göreceli" (relativity) bir "sahihlik" anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Bu derece esnek bir ilmî yaklaşıma sahip olan Taberî'nin, tefsirinde kaydettiği her bir rivâyeti sahih gördüğünü düşünmek yanlış olur. Sonuç olarak; Taberî'nin, tefsirinde, bilinçli ya da bilinçsiz olarak sahih olmayan rivâyetleri zikretmesi, "uyum" (consistency) teorisinin geçerliğini olumsuz yönde etkiler. Çünkü bu teoride, teorisinin dayandığı istatistiğin veri tabanındaki bütün rivâyetlerden sahihliklerine ya da illetlerine bakılmaksızın yararlanılmış ve onlar, birbirlerinin güvenilirliklerini kontrol etmek maksadıyla kullanılmışlardır. Bu sebeple onun, isnadlarda yer alan bilgilere güvenenler ya da en azından, bu bilgileri tamamen dışlamayanlar tarafından sorunlu bulunacağını söylemeliyiz.

Şimdi de "rivâyetlerin güvenilirlik sorunu" hakkında Berg'in dolaylı olarak gündeme getirdiği bir konuyu incelemek istiyoruz: Eğer elimizdeki tefsir rivâyetleri büyük oranda kurgulanmışsa, kurgulayanların amaçları doğrultusunda iş görmelidirler. Her şeyden önce bu rivâyetleri uyduranlar, onları, vahiy ortamına en yakın kaynakları referans göstererek uydurmuş olmalıdırlar. Bu çok tabii bir akıl yürütmedir. Ancak tefsir rivâyetlerini konu alan akademik çalışmalar, durumun böyle olmadığını göstermektedir. Bu çalışmalara göre, tefsir rivâyetlerinin çoğunluğu Hz. Peygamber'e ya da sahâbeye ulaşmaz. Onlar büyük oranda tâbiin ve sonrasının ürünüdürler.³⁰ Sözelimi, yanya yakın bir bölümü elimizde olan İbn Ebî Hâtim'in tefsirindeki -ta'likler hariç- 16283 rivâyet içinde Hz. Peygamber'in sözlü beyanlarının oranı % 4'tür. Yine aynı tefsirin % 22'si sahâbeye, % 74'ü ise tâbiin ve sonrasına âit rivâyetleri içermektedir. Bu tefsir daha ayrıntılı bir analize tabi tutulduğunda şu sonuçlar ortaya çıkar: İbn Ebî Hâtim'in tefsirinin % 18.5'i, bu tefsir içindeki sahâbe ile başlayan isnadların % 80'i İbn 'Abbâs'a dayanmaktadır.³¹ Taberî'nin tefsirinde de toplam rivâyetlerin % 15'inde İbn 'Abbâs'ın ismi yer almaktadır.³² Bu veriler ışığında Berg'in erken

³⁰ Horst, s. 66; Koç, s. 102-3; Birkeland, Harris, *Old Muslim Opposition Against Interpretation of the Quran*, I Komission Hos Jacob Dybwad, Oslo, 1955, s. 36. Birkeland, bu sonucu sürpriz olarak nitelemiştir. Çünkü ona göre, başlangıçtan beri tasvip gören tefsir ilminin önde gelen simaları başta Hz. Peygamber olmak üzere bir çok sahâbî olmalıydı. Elimizdeki tefsir rivâyetlerinin çoğunluğu da onlara kadar ulaşmalıydı. Ancak Birkeland, "Hz. Peygamber ve sahâbe dönemlerinde tefsir ne kadar gereklidi?" Sorusunu hiç düşünmemiştir. Şüphesiz bu dönemlerde çok gerekli olmayan tefsir, asil itibarıyla tâbiin döneminin bir ihtiyacı olarak karşımıza çıkmaktadır.

³¹ Koç, s. 117.

³² Berg, s. 142. İbn 'Abbâs'ı tâbiin müfessiri bir sahâbî olarak görmekte hiçbir sakınca yoktur. Çünkü ondan gelen rivâyetler, daha ziyâde tâbiin döneminde ortaya çıkan sorunların çözümüyle ilgilidir.

dönem tefsir rivâyetlerini incelemek için İbn 'Abbâs'ı tercih etmesini yerinde bir karar olarak görüyoruz. Ancak Berg'in ve bütün "şüpheciler"ın cevaplaması gereken önemli bir soru bulunmaktadır. Eğer tefsir külliyyâtı büyük oranda kurguya dayalıysa, bu rivâyetleri kurgulayanlar, onların çoğunluğunu neden Hz. Peygamber'e ya da en azından sahâbeye kadar ulaştırmadılar? Bu şekilde uydurdukları rivâyetlerin güvenilirliklerini sağlama almak dururken, neden onların çoğunluğunu tâbiine ulaştırmakla yetindiler? Şüphesiz ki, bu durumun kurguladıkları tefsir külliyyâtını daha az güvenilir hala getireceğini biliyorlardı.³³

Berg, araştırmasında bu sorular üzerinde çok yüzeysel olarak durur.³⁴ Oysa ki, bu sorular sadece Berg'in değil, bütün "şüpheciler"ın cevaplaması gereken temel sorulardır. Açıkça görüleceği üzere Berg'in ve "şüpheciler"ın tefsir târihine bakışlarıyla elimizdeki tefsir rivâyetlerinin realitesi çatışmaktadır.

Sahabe ve tabiîn neslinin ümmet nezdindeki otoritelerini öne sürerek yukarıda zikri geçen sorulara cevap verilemez. Şimdi de Berg'in kayda değer bulduğu bu yanlış yaklaşım üzerinde durmak istiyoruz.³⁵

Günümüzden bakıldığında Hz. Peygamber'in sözüne "merfû hadis", sahabe sözüne "mevkûf hadis", tabiîn sözüne de "maktû hadis" denmektedir. Erken dönemde ortaya çıkmış olmasalar bile bu kavramların etimolojik yapıları konumuza ışık tutabilir. Sözü geçen kavramların alt yapıları uzun bir tarihi süreç içinde şekillenmiştir. "Merfû" kavramı olumlu bir tanımlamayı ifade ederken; "mevkûf" (kopuk), "maktû" (kesik) aslında iki olumsuz kavramdır. Çünkü rivayet geleneğinde asıl olan, bir sözün Hz. Peygamber'e ulaşmasıdır. Ona ulaşmayan rivayetler, gerçekte sorunlu görülen rivayetlerdir. Bu durum, sözü geçen üç hadis türünün kavramlaşmasında bile kendini göstermektedir. 'Ahmed b. Hanbel'in (241/855) tefsir rivayetlerini makbul görmeme sebeplerini incelerken bütün bunlar gözden

---

Yani İbn 'Abbâs aslında yukarıda yaptığımız analizlerin bir istisnası değildir. Bkz. Koç, s. 122, 128, 131-132.

³³ 'Azamî bu soruyu daha geniş tutarak rivâyetlerin güvenilirliğini destekleyen çok önemli bir delil öne sürmektedir. Ona göre bu gün elimizde bulunan rivâyetlerdeki teknik kusurlar, ('*ula*) onların otantikliğini de gösterir. Eğer rivâyetler uydurulmuş olsaydı, kusursuz isnadlarla gelirlerdi. Bkz. el-'Azamî, Muḥammed Muştafâ, *Dirâsât fi'l-ḥadîsi'n-nebeû ve târihi takvînih*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1985, II. 435.

³⁴ Berg, s. 210.

³⁵ Berg, s. 47, 210; Colder, Norman, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford, 1993, s. 236-237.

kaçırılmamalıdır.³⁶ O, çoğu tefsir rivayetinin tabiin neslinden geldiğini gördüğü için böyle bir kanaate varmış olabilir.³⁷

Ayrıca, sahabe ve tabiinden gelen rivâyetlerin hicrî ilk üç asırda yaşayan müslümanlar nezdindeki bilgisel değerleri yeterince araştırılmış değildir. Elimizdeki verilere göre, bu iki neslin doktriner otoritesinin hicrî III. yüzyılda yaşayan İbn Ebî Hâtim ile gündeme geldiği söylenebilir.³⁸ Onun rical kitabının hemen başında bu konular işlenmektedir.³⁹ İbn Ebî Hâtim'in bu katagorik ayırımından sonra bile onun öğrencisi İbn 'Adiyy'in (365/976) aynı konudaki rahat tutumu ise dikkat çekmektedir. İbn 'Adiyy, eserinde, sahabenin birbirleri hakkındaki çok sert eleştirilerine yer vermeyi sakıncalı görmemiştir. Onun, bu rahatlığı *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl* ismini verdiği kritik kitabında sergilemesi de çok manidardır.⁴⁰

Sonuç

Berg'in geliştirdiği "consistency" (uyum) teorisi, tefsir rivâyetlerinin güvenilirlik sorununun çözümüne ışık tutacak tatmin edici bir fikir verememiştir. Bunun en önemli sebebi, Berg'in, teorisini makul kılabilcek bir veri tabanına sahip olamayışdır. Berg, "şüphecilerin" ve "isnad sistemine güven duyanların" şartlanmışlıklarını eleştirerek onların, rivâyetleri, kendi teorilerini doğrulamak gayesiyle kullandıklarını söylemektedir.⁴¹ Ancak Berg'in bu eleştirisi, cevaplanması gereken önemli bir soruyu akla getirmektedir: Berg de, elindeki veri tabanına uygun bir teori geliştirmek yerine, onu kendi teorisi için uygun hâle getirmeye çalışmamış mıdır?

³⁶ Bağdâdî, II. 162.

³⁷ İbn Teymiyye, (728/1328) 'Ahmed b. Hanbel'in (241/855) bu görüşüne açıklık getirmeye çalışmıştır. Bkz. *Meccî'u fe'â'ü, İsrâfu'r-ri'âseti'l-âmmne li şu'ûni'l-ğarameyni's-şerîfeyn, el-Mektebetu'l-'Arabiyye'u-Su'ûdiyye, tarihsiz, XIII. 346-347.*

³⁸ Junybol, *İslamda İlk Büyük Siyasi Fitnenin Tarihi, Oryantalistik Hadis Araştırmaları, çev. Mustafa Öztürk, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001 s. 42; Dickinson, Eerik Nael, The development of early Muslim hadith criticism: The "Tağdırna" of Ibn Ebî Hâtim er-Râzi, Ph. D. thesis, Yale University 1992, s. 118, 172.*

³⁹ *Kütübü'l-Cerh ve't-ta'dil, Meclîsu dâ'iratu'l-'ma'ârifil-'uşmâniyye, Haydarâbât 1952, I. 7-8.*

⁴⁰ İbn 'Adiyy, Ebû 'Ahmed, 'Abdullah el-Curcânî, Dâru'l-Fikr 1985, I. 61-63. Ayrıca bu konuda Zerkeşî'nin, (794/ 1392) Kitâbiyât tarafından çevirisi yayınlanan meşhur kitabı da kayda değer niteliktedir. Bkz. *el-İcâbe Hz. A'şerin Sababeye Yöneltilmiş Eleştiriler*, hazırlayan Bünyamin Erul, Ankara 2000.

⁴¹ Berg, s. 223.